

L'HÀBITAT RURAL EN EL PROCÉS D'URBANITZACIÓ DE CATALUNYA. LA MASIA I LES "INFLUÈNCIES TRASBALSADORES MODERNES"

ORIOLO NEL·LO I COLOM

Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona

oriol.nello@uab.cat

1. Introducció

Sigui'ns permès de començar amb una afirmació que podria semblar provocadora: la condició actual de la masia catalana, aquest epítom de l'hàbitat rural, és avui, en molt bona mesura, resultat de l'abast i els efectes del procés d'urbanització. Això és així perquè l'evolució de la masia en el darrer segle —com a artefacte arquitectònic, com a unitat econòmica, com a espai de convivència i socialització— és incomprendible sense tenir en compte les dues transformacions cabdals que aquest procés ha comportat en el nostre país: per un costat, la modificació radical del poblament, consistent, primer, en la concentració de població i activitat a les àrees urbanes i, segon, en l'expansió física de la urbanització i dels usos urbans de l'espai; i per l'altre, la plena integració econòmica i funcional del territori, amb extensió i generalització de les relacions econòmiques i les formes de vida urbanes. Al tema de la relació entre la masia i la urbanització dedicarem, doncs, aquesta breu aportació.

Partirem, com deïem, de la noció que a Catalunya tots els paràmetres que caracteritzaven l'antic hàbitat rural s'han vist capgirats per l'impacte del procés d'urbanització contemporània. Un procés que, contra el que se sol pensar, té antecedents ben remots, que es remunten, com a mínim, a la progressiva desaparició de l'Antic Règim, la introducció de l'economia mercantil i l'inici del procés d'industrialització. Així, sostindré que en els anys vint del segle passat, quan la Fundació Patxot inicià la seva monumental tasca d'inventari i estudi sobre la masia catalana, aquesta, com a unitat de producció, com a espai de convivència i com a instrument per gestionar el territori, s'encaminava ja cap als estadis finals.

Heus aquí una altra paradoxa: el moment que es configura en l'imaginari col·lectiu la imatge d'allò que la masia catalana és i representa coincideix

precisament amb la seva davallada definitiva. Aquesta transformació arriba a inicis del segle XXI a les seves darreres etapes. No és ja que la seva funció econòmica de la masia catalana s'hagi vist radicalment transmutada, sinó que els grups socials que hi trobaven origen i sustentació han estat anorreats i les formes de vida que s'hi associaven pràcticament han desaparegut.

Per desenvolupar l'argument em referiré, de manera necessàriament breu, a tres qüestions: els orígens de la crisi de les formes tradicionals de poblament rural a Catalunya; la relació que es pot establir entre la presa de consciència d'aquesta crisi en el primer terç del segle XX i la reivindicació de la masia catalana, i, finalment, la situació a la qual, un segle després, el procés d'urbanització ha reduït la realitat de la masia. Tanquen el treball conclusions breus sobre la importància de l'estudi de la qüestió.

2. Les formes tradicionals del poblament i les "influències trasbalsadores modernes"

L'any 1938, en plena Guerra Civil, Pau Vila i Dinarès va presentar al Congrés Internacional de Geografia celebrat a Amsterdam la ponència "El poblament de Catalunya. El problema geogràfic de l'aigua".¹ Es tractava d'un treball destinat a convertir-se en un petit clàssic de la literatura geogràfica catalana. De fet, en paraules d'Enric Lluch,² constituïria el "colofó" de la tasca de la "petita escola catalana de geografia" del període d'avantguerra, en el qual la disciplina s'havia caracteritzat sobretot, des del punt de vista científic, per l'aplicació dels mètodes de la geografia francesa de l'escola de Vidal de la Blache, i, des del punt de vista ciutadà, per la connexió amb el moviment catalanista i la voluntat de contribuir a la seva tasca institucional a través de la geografia aplicada.

En la ponència, Vila descrivia i analitzava el poblament de Catalunya. Cal aclarir de seguida que aquest hi era entès com el poblament rural, ja que la ciutat és pràcticament absent de l'estudi. Com veurem, aquesta restricció, més implícita que explícita, resulta essencial per comprendre l'abast i les implicacions del treball. El primer objectiu de l'autor era establir una tipologia de les formes de pobla-

¹ Pau VILA. "El poblament de Catalunya. El problema geogràfic de l'aigua". *Revista de Catalunya*, 90, setembre 1938 (p. 47-61). Tot i les dificultats del moment la ponència, fou publicada així mateix en forma d'opuscle pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i també, en traducció francesa, pel Comissariat de Propaganda de la Generalitat. Citem aquí d'acord amb el text reproduït a Pau Vila. *Selecció d'escrits de geografia*. Barcelona: Curial, 1978 (volum III, p. 317-332).

² Enric LLUCH (1964). "El primer volum de la *Geografia de Catalunya*. I. Els aspectes físics". *Serra d'Or*, gener 1964 (p. 23-25).

ment, en la definició de la qual la presència o l'absència de la masia —que, tal com deia, “es presenta molt abundosa a llevant i al centre i es va aclarint fins a rarificar-se a ponent” — constituïa un element fonamental. Així, Vila distingia “tres grans tipus d'hàbitat” a Catalunya: “Un tipus simple constituït essencialment per pobles, ja que la masia pròpiament dita quasi no hi existeix; un tipus mixt de llogarets i vilatges i poques masies; i un altre tipus mixt format per diverses menes de poblats i moltes masies.”³

Aquestes formes de poblament es presentaven aplegades geogràficament, i configuraven tres grans àrees:

Aquests tipus es localitzen, en general, en forma que el de poblats amb abundor de masies caracteritza les comarques centrals i orientals no pirinenques; el de llogarets amb masies escasses és propi dels trams occidentals del Pirineu i Pre-Pirineu; i el tipus simple de poblats sols és la forma d'hàbitat pròpia de les comarques baixes de ponent. Sintetitzant-ho més podríem dir que hi ha uns paisatges de poblament dispers i un altre de poblament concentrat: el primer ocupa les comarques de l'est i del nord; el segon les comarques de ponent, del Montsec a la mar.⁴

A partir de la definició d'aquests patrons essencials, Vila en debatia les causes. Així, analitzava la seva relació amb les precipitacions, tot debatent la hipòtesi de si la isohieta de 500 mm de pluja anual constituïria un punt d'inflexió entre el poblament dispers i el concentrat,⁵ per concloure que la presència de nombroses excepcions portaria tant a matisar aquesta regla general com a descartar la simple relació causal entre precipitacions i dispersió del poblament.

Ara bé, més enllà de la correcció de la classificació i de les hipòtesis, tan suggeridores, de Pau Vila, interessa assenyalar una qüestió cabdal: allò que l'autor presentava en el congrés d'Amsterdam no era pas la realitat del poblament de Catalunya a finals dels anys trenta del segle xx, sinó la imatge d'una situació força anterior. La clau de la qüestió es troba en un aclariment d'aparença únicament metodològica fornit per l'autor a l'inici del treball.

3 Pau VILA. *Op. cit.*, p. 322.

4 *Ibidem*, p. 322.

5 Cal fer notar que per a l'estudi de la pluviositat a Catalunya Pau Vila coneixia bé l'*Atlas pluviomètric de Catalunya*, promogut precisament per Rafael Patxot en els mateixos anys en què impulsava els treballs sobre la masia catalana. Vegeu l'article que Vila de hi dedicà: “L'Atlas pluviomètric de Catalunya”. *La Publicitat*, 12 d'octubre de 1930. Reproduït a *Selecció d'escrits de Geografia*. Barcelona: Curial, 1978 (p. 37-40).

Els elements bàsics d'informació han estat el *Nomenclátor de España en 1860* i els fulls del *Mapa topogràfic de España* a 1:50.000, interpretats amb el coneixement personal que tenim del país. De moment hem prescindit de basar-nos en el nomenclátor més recent (el de 1930); en primer lloc perquè ens ha interessat *sorprendre* les formes de poblament abans de les modificacions que hi han originat les influències trasbalsadores modernes (comunicacions, industrialització, estiuatge).⁶

Heus-ho aquí: quan a finals del primer terç del segle vint el geògraf més destacat de la Catalunya d'avantguerra vol descriure el poblament rural a Catalunya, ha de recórrer a un nomenclátor amb informació de setanta anys abans. Això era així perquè en aquell moment el procés d'urbanització a Catalunya ja s'havia desenvolupat i havia progressat de tal manera que “les influències trasbalsadores modernes” havien alterat de decisivament les formes tradicionals de poblament. El mateix Pau Vila, a *La fesomia geogràfica de Catalunya*, escrit l'any 1936, en data, doncs, pràcticament contemporània a la ponència del congrés d'Amsterdam, destacava fins a quin punt l'impacte d'aquesta transformació havia estat important: “El fet cabdal, però, del poblament en l'actualitat, és el fet de la concentració humana en els nuclis industrials de les terres baixes”, dels quals “la ciutat de Barcelona n'és l'exponent màxim en una proporció grandiosa”. Tant és així que “Barcelona, que és i ha estat sempre «la pàtria comuna de tots els catalans» —com digué en expressió feliç Jaume I— representa l'esforç, el sentir i el pensament d'un poble. La ciutat és el traç essencial de la fesomia catalana, és la concreció humana de la realitat geopolítica de Catalunya.”⁷

3. La Catalunya-ciutat i la masia catalana

Aquesta transformació decisiva del poblament, fruit del procés d'industrialització i la modernització de la societat catalana entre la segona meitat del segle xix i el primer terç

6 *Ibidem*, p. 317. La cursiva és de l'original de Vila. *El Nomenclátor que comprende las poblaciones, grupos, edificios, viviendas, albergues, etc., de las cuarenta y nueve provincias de España* de 1860, impulsat per la Junta General de Estadística fou publicat entre 1863-1871. La Societat Catalana de Geografia n'ha publicat recentment una selecció de la informació referida a les terres de parla catalana amb un extens estudi introductori del professor Jesús Burgueño.

7 Pau VILA (1937). *La fesomia geogràfica de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Comissariat de Propaganda (vegeu en particular els dos darrers apartats: “Noves manifestacions del poblament” i “La gran concentració barcelonina”; les cites es corresponen a les p. 40 i 42).

del segle xx, va córrer en paral·lel, i no pas per casualitat, amb l'ascens i la crisi del moviment catalanista. Així, el creixement i l'expansió de les ciutats catalanes, que tingué com a expressió senyera la conversió de Barcelona en una moderna metròpoli industrial, estigué estretament lligada a la configuració i afermament dels grups socials que acabarien impulsant el moviment catalanista, ja en la seva vessant conservadora i autonomista, ja en la seva vessant esquerrana i federal.

Així, no és d'estranyar que, com hem explicat d'altres vegades,⁸ bona part del moviment catalanista del tombant del segle xx s'identifiqués amb la tradició que —de Cerdà a Balmes, de Verdaguer a Prat de la Riba— havia vist amb complaença i optimisme el creixement de la ciutat. Uns perquè hi trobaven reflectida la força econòmica de la burgesia ascendent; d'altres perquè hi reconeixien l'expressió del progrés tècnic i, en ocasions, del progrés social; tots plegats perquè la veïen com una mostra destacada de la potència de la "pàtria renaixent". L'expressió més acabada d'aquesta visió positiva del desenvolupament urbà fou el lema Catalunya-ciutat, adoptat pel corrent noucentista. La dicció aparegué a finals de la primera dècada del segle i esdevingué aviat un dels lemes del moviment catalanista, que hi trobà un eslògan formidable per expressar la voluntat de la integració territorial de Catalunya, l'extensió de les infraestructures i la difusió d'allò que llavors s'anomenaven "les comoditats de la vida moderna" a tots els racons del país.⁹

D'aquesta manera, a inicis del segle xx, el procés d'urbanització podia ser entès i presentat com l'expressió del progrés i de l'ordre. Vegem-ho en les paraules gairebé coetànies de dos dels seus exponents diversos i més destacats. L'any 1907 Gabriel Alomar —mallorquí, socialista, catalanista, el pensament del qual es troba en l'origen del concepte Catalunya-ciutat— veia en la ruralitat la passivitat i la inèrcia, mentre que identificava la ciutat amb la propulsió i el progrés: "la gradació progressiva no és aquesta: regió (ruralitat), ciutat, nació. Sinó ben diversament aquesta: regió, nació, ciutat [...] La regió és moguda, la nació se mou, la ciutat mou. La regió és inert, la nació és se-movent, la ciutat és motriu".¹⁰

8 Vegeu Oriol NEL·LO (2013). "Barcelona y Cataluña: las raíces del debate sobre el policentrismo del sistema urbanocatalán". *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, volum XLV, núm. 176 (p. 317-331).

9 Per comprovar l'èxit i la varietat d'usos (en ocasions contradictoris) que es donà al terme *Catalunya-ciutat* resulta interessant consultar l'enquesta que Antoni Rovira i Virgili féu l'any 1926 a nombrosos intel·lectuals i polítics catalans, les respostes de la qual foren publicades en diversos números de *Revista de Catalunya* al llarg d'aquell any.

10 Gabriel ALOMAR (1907). *El Poble Català*. Podeu veure respecte d'aquesta qüestió Oriol NEL·LO (2013). "La Catalunya-ciutat i la Nació-xarxa". *L'Avenç*, 388, març 2013 (p. 8).

Tot just un any abans, al maig de 1906, Eugeni d'Ors, al *Glossari*, evocava el model de ciutat ideal "«una ciutat», i no un campament de pedra una gran ciutat, plena, activa, normal, històrica i constantment renovellada alhora", i associava urbanitat i ordre: "Tot ha passat *en ordre*. Tot ha passat *urbanament*."¹¹

Ara bé, justament en el moment que es produeix aquesta reivindicació de les virtuts del procés d'urbanització, emergeix, amb gran força, una desconfiança creixent envers la ciutat per part de sectors rellevants del moviment catalanista. El punt d'inflexió ha de cercar-se, segurament, en la Setmana Tràgica de 1909, quan l'esclat revolucionari féu evident que el desenvolupament urbà possibilitava certament el creixement econòmic i la riquesa, però comportava també la concentració de masses obreres, unes "classes perilloses", que amenaçaven de subvertir l'ordre social.¹² A partir d'aquest moment, la ciutat és percebuda i presentada cada vegada més sovint com l'espai que pot corrompre l'ordre social i moral del país i emmalaltir les essències de la catalanitat. No és aquest el lloc d'estendre's en la genealogia d'aquesta tradició de pensament —tant pessimista com vigorosa— a la qual contribuïren autors com Jaume Bofill i Mates, Francesc Maspons i Anglèsell o Ferran Valls i Taberner i que trobà la seva teorització més acabada en l'obra del demògraf empordanès Josep Anton Vandellós. Aquest, en el seu llibre més conegut, *Catalunya, poble decadent*, atribuirà precisament al procés d'urbanització i a la "macrocefàlia" barcelonina la baixa natalitat dels autòctons i l'irresistible ascens de la immigració, fenòmens que abocaven a la "decadència de la raça catalana", així com a l'empobriment material i moral.¹³

Vinculat a aquest refús a la vida urbana, és clar, es reivindica la vida rural i fins i tot un cert retorn al camp, amb la pretensió de revertir les tendències en l'evolució del poblament a les quals ens hem referit més amunt. La idea fou defensada per diversos autors, com Ferran Valls i Taberner,¹⁴ i trobà una formulació programàtica acabada i

11 Eugeni d'Ors (1906). "Urbanitat". *La Veu de Catalunya*, 10 de maig de 1906. Reproduït a Eugeni d'Ors. *Glossari*. Barcelona: Edicions 62, 1982 (p. 25-26).

12 Vegeu, pel que fa a això, la interpretació de Ramon GRAU (1997). "Barcelona i l'espai català. Un apunt sobre les grans línies de pensament territorial a Catalunya". Joan ROCA (ed.). *La formació del cinturó industrial de Barcelona*. Barcelona: Institut de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona (p. 3-10).

13 Josep Anton VANDELLÓS (1935). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Edicions 62, 1985. Vegeu en particular el capítol "La macrocefàlia barcelonina i el desplaçament de les comarques" (p. 126-134).

14 Vegeu l'apartat "La restauració de la vida rural" a Ferran VALLS I TABERNER (1931). "El problema comarcal i l'estructuració política de Catalunya". Francesc GLANADELL ET AL. *El problema comarcal de Catalunya*. Barcelona: Casa del Vallès el 1930.

superba en “Les viles espirituals” de Gaziel. El periodista, després d’alertar sobre els perills del creixement “excessiu” de Barcelona, hi proposava: “tornem doncs a tot Catalunya el què sobra, s’emmalalteix i es deforma a la capital desmesurada”.¹⁵

El text de Gaziel es publicà el 1923, exactament el mateix any que s’inicià la magna tasca de recopilació i investigació de la Fundació Patxot al voltant de la masia catalana. Com és sabut, la realització de l’empresa fou confiada per Rafael Patxot al Centre Excursionista de Catalunya i acabà dirigida pels arquitectes Josep Danès i Lluís Bonet i l’etnòleg Josep Maria Batista i Roca.¹⁶ Diversos autors han assenyalat que l’obra, al costat de l’interès científic, tenia una clara motivació ideològica, consistent en la vindicació del paisatge rural com una de les bases essencials de la catalanitat.¹⁷ El mateix Rafael Patxot ho expressà amb claredat en explicar les motivacions de la seva iniciativa:

N’hi ha una d’ordre moral que ha impulsat a triar el tema de la Masia, convertint-lo en simbòlica reacció contra el deplorable falliment actual. [...] Hem concebut això com una apologia de la família, visquent arrelada damunt del terror on ha germinat i constituint el fonament de l’organisme social.¹⁸

Crec que no resulta aventurat d’afirmar que darrere d’aquesta empresa monumental hi ha així mateix, en bona mesura, el temor de la urbanització i els seus efectes. Un procés que es trobava en l’origen del “deplorable falliment actual” i que acabà fent-lo permanent, ineluctable i irreversible. La voluntat de reivindicar la masia, procedeix, doncs, precisament, de la constatació que la masia i el món que representa estan desapareixent i deixen de poder aportar un contrapunt —del tot necessari segons els promotors de l’estudi— a l’ascens rampant de la ciutat i del món urbà.

En aquest mateix sentit, tampoc és gens casual la

15 GAZIEL (1923). “Les viles espirituals”. *Obres completes*. Barcelona: Selecta, 1970 (1531-1539).

16 Sobre els inicis de l’Estudi sobre la masia catalana, vegeu “Memòria dels treballs fets per a l’estudi de la Masia Catalana”. *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XXXVII, 381, febrer 1927 (p. 63-68). L’obra JOSEP FONT; MONTSERRAT SOLÀ (eds.) (2010). *La Vida a pagès. El món perdut de les masies i les possessions de Catalunya i les Balears. L’Estudi de la Masia Catalana*. Barcelona: La Magrana, conté estudis sobre la iniciativa.

17 Vegeu JOAQUIM M. PUIGVERT (1998). “L’elaboració del discurs paisatista a la Catalunya contemporània. La contribució dels arquitectes i estudiosos de la masia (1908-1936)”. *Estudis d’Història Agrària*, 12 (p. 77-108).

18 Carta de Rafael Patxot, 21 de juny 1923, reproduïda parcialment a MONTSERRAT SOLÀ (2010). “L’Estudi de la Masia Catalana. La història d’un gran projecte”. JOSEP FONT i MONTSERRAT SOLÀ (eds.). *Op. cit.* (p. 12-35).

coincidència de l’impuls de l’inventari de masies amb la voluntat de preservar el patrimoni etnogràfic i folklòric, que en el primer terç del segle xx va tenir impulsors com Francesc Maspons i Labrós, César August Torras, Josep Danès o Joan Amades.¹⁹ També coincidí amb el renaixement del moviment comarcalista, que arribà a la plenitud en els anys trenta, amb expressions que oscil·laren entre el tradicionalisme de les entitats aplegades a la Lliga Comarcal de Catalunya i l’esperit pràctic de la Ponència d’Estudi de la Divisió Territorial de Catalunya.²⁰

D’aquesta manera, la iniciativa de la Fundació Patxot a inventariar la masia catalana, a més de constituir òbviament una iniciativa historiogràfica i patrimonial de gran abast, podria ser interpretada també —i potser en primer lloc— com una aportació a la construcció del imaginari nacional català en el convuls període del primer terç del segle xx. Una aportació comparable a allò que havia estat, per una banda, la vindicació de l’art, l’arquitectura i la tradició medieval impulsada per exponents del moviment modernista com Lluís Domènech i Montaner, Josep Puig i Cadafalch o Víctor Balaguer; i, per l’altra, l’exaltació del progrés tècnic, el desenvolupament econòmic i les infraestructures per part de noucentistes i financers en el període de la Mancomunitat. Es tracta, com és evident, d’iniciatives en part complementàries i en part contradictòries, unes basades en la reivindicació de l’art, la història o la tècnica de les classes dirigents, d’altres per la voluntat de recuperar certs elements de la cultura popular. Unes i altres tenen en comú, però, la pretensió d’incidir en la construcció de la imatge de la nació, en la seva orientació política i en la seva organització social, a través de la utilització d’aspectes concrets del patrimoni i el paisatge catalans.

4. La masia catalana a inicis del segle XXI

Sigui quina sigui la interpretació que hom en pugui fer, avui els paràmetres d’aquest debat han quedat irremissiblement superats. Les bases materials que el sustentaven —la realitat econòmica, els grups socials, els interessos polítics, l’estructura del poblament— han conegut en els tres quarts de segle que s’han escolat d’ençà de la fi de la Guerra Civil canvis tan radicals i pregonos que han deixat en bona mesu-

19 Vegeu LLORENÇ PRATS (1982). “Els precedents dels estudis etnològics a Catalunya. Folklore i Etnografia (1853-1959)”. *Ciència. Revista Catalana de Ciència i Tecnologia*, volum II, 15 (p. 15-27).

20 Vegeu ENRIC LLUCH; ORIOL MEL·LO (1983). *La gènesi de la divisió territorial de Catalunya (1931-1936). Edició de documents de l’arxiu de la Ponència*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Per a les activitats i significació de la Lliga Comarcal de Catalunya resulta, així mateix, d’utilitat l’estudi introductori de Jesús Burgueño a la reedició de l’obra col·lectiva *El problema comarcal de Catalunya*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, 2005, publicada originalment, com hem indicat, per la Casa del Vallès el 1930.

ra antiquats els fonaments d'aquelles discussions científiques i ideològiques. Aquests canvis han estat particularment decisius pel que fa a l'evolució de la masia catalana. En efecte, si hom pot afirmar que, en els anys vint, quan la Fundació Patxot n'iniciava l'inventari, a Catalunya la masia (i l'hàbitat rural en general) s'adreçava cap a una transformació profunda, avui aquesta ha arribat fins a extrems que llavors haurien resultat difícilment previsibles.

Prenguem, per exemple, no ja la masia, sinó l'hàbitat rural en el seu conjunt, i vegem allò que el caracteritzava segons els antropòlegs. Per facilitar les coses, centrem-nos en un àmbit concret del territori català: el Pirineu, per exemple. "La casa, al Pirineu, no es simplement un domicili", havia escrit Ramon Violant l'any 1949.²¹ L'etnòleg pallarès volia indicar amb l'afirmació que la casa pagesa, al Pirineu, era, a més d'aixopluc, unitat de producció, espai de relació i font de sentit. En desplegar aquesta noció, els antropòlegs d'avui han afirmat que la casa pirinenca tradicional reunia, almenys, sis trets característics, que en molt bona mesura poden aplicar-se també a la definició de la masia. Així, la casa pirinenca hauria estat alhora:²²

- a. *Un grup de persones* (una família) sovint integrat per individus de tres generacions diverses que viuen aplegades sota l'autoritat d'un cap de casa, acompanyades de mossos, pastors i criades que hi mengen i dormen, i que serveixen entre elles una jerarquia associada al gènere, l'edat i la prelatió en l'herència.
- b. *Una explotació agrícola i ramadera* que procura, amb un nivell d'autoproveïment molt alt, el sosteniment a aquestes persones, la gestió de la qual s'orienta a mantenir (i eventualment a millorar) l'estatus econòmic de la casa.
- c. *Un patrimoni material* constituït per edificis, terres, bestiar, drets comunals, que es transmet de generació en generació a través d'un sistema d'herència indivisa.
- d. *Un patrimoni simbòlic*, derivat del nom, la història, el prestigi i les relacions, compartit per tots els membres de la casa, que els identifica i els situa dins la societat.
- e. *Un habitatge* on residia la família i proveïa la imatge física de la casa en sentit ampli, en el qual tenia lloc la vida domèstica caracteritzada per una clara divisió dels espais en termes de gènere i s'acondueïen tant funcions productives com reproductives.

- f. *Una unitat social* integrada al poble (o al territori) que, juntament amb les altres cases (o masies), estructurava la vida del poble (o de la vall, o del rodal).

Avui, gairebé cap d'aquests trets que havien pogut caracteritzar la casa pirinenca o la masia catalana ha romàs immutat. Per dir-ho amb els antropòlegs que citàvem: "Tots els aspectes que històricament configuren una casa (una família, uns béns materials, una unitat de producció, un habitatge i un patrimoni simbòlic) han anat sent objecte d'una transformació profunda."²³

Pel que fa als elements que definien la casa rural com a unitat de convivència, la grandària mitjana de la llar ha disminuït de manera dràstica, la convivència entre generacions sota un mateix sostre s'ha anat fent cada vegada més rara, la presència de mossos i criats s'ha esllanguit i les jerarquies de parentiu i gènere —que no han desaparegut pas— s'han modificat de forma pronunciada. D'altra banda, la integració dels circuits de producció i comercialització agrària, la reducció del nombre d'explotacions, la tecnificació de les tasques, l'extensió de les relacions salarials i l'emigració, han comportat que en molts casos la casa rural hagi deixat de ser la unitat autocontinguda i significativa que, des del punt de vista econòmic, havia estat en el passat. Finalment, la davallada —en termes absoluts i relatius— de la població activa agrària, l'extensió dels serveis cap a les antigues àrees rurals i l'expansió de les formes de vida urbanes, han implicat l'abandonament o el canvi d'ús de moltes cases rurals, la qual cosa ha anat aparellada sovint amb la seva ruïna física o amb l'alteració decidida de la seva forma arquitectònica.

Les raons que expliquen aquesta transformació tenen relació directa amb el desenvolupament del procés d'urbanització a Catalunya, en la doble vessant que esmentàvem a l'inici: per un costat, l'alteració de les formes del poblament i l'ús del territori per part de la població; i per l'altre, la integració territorial i l'expansió plena de les formes capitalistes de producció a tots els àmbits socials, inclosa l'agricultura. No és aquest el lloc per entrar a analitzar en detall aquestes dinàmiques. Recordem, tanmateix, algunes dades per tal de posar en relleu la magnitud dels canvis que han tingut lloc.²⁴

Pel que fa al poblament, el procés d'urbanització —que, com dèiem, havia ja assolit una gran força en la dècada dels anys trenta— conegué, en la segona meitat del segle xx un nou impuls, amb dues fases clarament diferenciades.²⁵ Una primera, que arribà al seu paroxisme en

23 BERTRAN; ESTRADA; ROIGÉ. *Op. cit.*

24 Per a més detall, vegeu el magnífic *Atlas de la nova ruralitat*, dirigit per Ignasi Aldomà, publicat per la Fundació del Món Rural l'any 2009. L'any 2015 n'ha aparegut una actualització.

25 Sobre les fases del procés d'urbanització a Catalunya i la seva relació

21 RAMON VIOLANT I SIMORRA, *El Pirineo español...*

22 Seguim la classificació establerta per Oriol Beltran, Ferran Estrada i Xavier Roigé a *La casa pirinenca...*

el període 1959-1975, caracteritzada per la tendència a la concentració de la població en els principals nuclis urbans i el consegüent despoblament de bona part de les àrees rurals. La concentració fou particularment aguda en els municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, que l'any 1970 contenien ja, encara no un 3% del territori de Catalunya, el 53,4% de la població. Al mateix temps, els residents en municipis més petits de 5.000 habitants, que l'any 1900 representaven encara més de la meitat de la població del país (55%), l'any 1950 eren ja menys d'un terç (31%) i el 1975 no arribaven a una setena part (14,4%). Mentre la població total va créixer d'inicis de segle al 1975 d'1.966.383 a 5.663.121 habitants, la dels municipis més petits de 5.000 habitants disminuïa d'1.081.920 a 813.470.

Si en el període 1959-1975 la base demogràfica i el pes relatiu del poblament rural a Catalunya conegueren una profunda sotragada, en la fase subsegüent, a partir de 1975, experimentaren, a més, una decisiva transformació en llur caràcter. En efecte, a partir d'aquesta data, afavorides per un conjunt de factors —entre els quals destaquen la terciarització de l'economia, la fragmentació dels processos productius, el desenvolupament de les infraestructures i l'increment de la motorització—, les àrees urbanes, que fins llavors havien conegut un desenvolupament molt concentrat, tendiren a expandir-se més i més sobre el territori. Aquesta expansió anà acompanyada per una creixent integració i interdependència de pobles i ciutats, així com per la propensió d'edificacions, activitats i serveis a escampar-se sobre l'espai. En aquest procés, els centres de les principals àrees urbanes començaren a perdre pes relatiu i en alguns casos, com el de Barcelona, població en termes absoluts. D'aquesta forma, la capital que havia assolit el seu màxim pes relatiu sobre el conjunt català en data tan primerenca com 1955 (40%), cinquanta anys més tard representava poc més del 20% de la població catalana (2009, 21,7%). Un procés similar seguí l'Àrea Metropolitana estricta, que arribà al seu màxim pes relatiu, com s'ha dit, el 1970 (53,4%), per declinar fins al 43,1% el 2009. Pel seu costat, la Regió Metropolitana assolí el 71,8% de la població catalana el 1981 per anar davallant des de llavors, de manera suau però continuada, fins al 66,8% el 2009.²⁶ Les dades expressen la forma com les àrees urbanes han tendit a eixamplar-se sobre l'espai, al mateix temps que la població tendia a

amb el conjunt de les grans ciutats espanyoles podeu veure Oriol NEL·LO (2004). "¿Cambio de siglo, cambio de ciclo? Las grandes ciudades españolas en el umbral del siglo XXI". *Ciudad y territorio. Estudios territoriales*, XXXVI, 141-142, Madrid, tardor-hivern 2004 (p. 523-542).

²⁶ Vegeu una expressió gràfica de l'evolució dels pesos relatius de la població de les diverses àrees de Catalunya sobre el conjunt a Joan LÓPEZ (2010). *La triple redistribució territorial de la població a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Territorials (Làmines d'Informació Territorial 5).

redistribuir-se des de les principals ciutats cap als seus entorns. Això ha comportat, per un costat, l'artificialització de molts sòls prèviament destinats a usos agraris i, sobretot, un canvi en els usos de les antigues localitats rurals. Aquí, la població que, en termes generals, hi havia estat dedicada de manera predominant a l'agricultura i la ramaderia, s'ocupa ara sobretot en els serveis; així mateix, els residents, que havien estat molt majoritàriament autòctons i estables, són ara en una proporció més alta nascuts en altres localitats i, en molts moments durant l'any, forans i eventuals.²⁷

Les transformacions relatives al poblament es corresponen, com és evident, al canvi social i econòmic experimentat per la societat catalana. Aquest canvi ha afectat de manera decisiva les activitats agràries. Si en els anys trenta encara podrien romandre alguns dels aspectes que des del punt de vista econòmic havien caracteritzat la vida pagesa en les societats preindustrials —com l'autosubsistència, la família com a unitat econòmica bàsica o la importància dels béns comunals—, a inicis del segle XXI la situació era ben diversa.²⁸ En primer lloc, la mecanització de l'agricultura, l'emigració cap a les àrees urbanes i la seva dependència dels canals de finançament i comercialització, han aconduït a una disminució dràstica del nombre d'explotacions agràries. Si aquestes propietats eren encara més de 200.000 a tot Catalunya l'any 1962, l'any 2009 en quedaven poc més de 60.000. En els vint anys transcorreguts entre 1989 i aquesta data, el nombre d'explotacions gairebé es reduí a la meitat (de 113.578 a 60.839). Aquestes transformacions han anat acompanyades de la reducció del nombre d'actius agraris, de canvis substantius en el règim de tinença de les explotacions, amb la disminució de la propietat i l'increment de l'arrendament, l'ampliació de la seva superfície mitjana, de l'augment de la mà d'obra assalariada, el creixement de les activitats complementàries —turisme rural i altres— i l'envelliment dels caps de l'explotació.

5. La imprecedència de passar ratlla

"La vida pagesa és una vida completament dedicada a la supervivència", afirmava John Berger en l'obertura d'*In-to-their labours*, la seva trilogia sobre la crisi de la cultura

²⁷ Sobre el tema dels nous usos del territori i les noves formes de vinculació de la població amb el lloc a Catalunya, resulta de particular interès la tesi doctoral de Joan ALBERICH (2007). *La vinculació territorial de la població a Catalunya. Una aproximació a partir del cens de 2001*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

²⁸ Vegeu Ignasi ALDOMÀ (dir.). *Op. cit.*, capítols 3 ("Agricultura, agroindústria, complex biotecnològic") i 4 ("De la societat pagesa a la societat de serveis"). Per a l'evolució recent de les explotacions, és útil, a més de les dades corresponents dels censos agraris, el dossier de l'Idescat *Els canvis en les explotacions agràries catalanes* (1999-2007), editat a Barcelona el 2009 (8 p.).

camperola a Europa.²⁹ Una cultura que s'ha definit al llarg de la història, segons l'autor, per la lluita permanent per escapar del risc de morir de jove, d'emigrar, de caure en la pobresa i per la tossuda voluntat de continuar sobrevivint com a pagès. Ara, a finals del segle XXI, advertia: "Per primera vegada en la història es planteja la possibilitat de que aquesta classe de supervivents no pugui sobreviure. Potser d'aquí un segle els pagesos hauran desaparegut."³⁰

L'evolució de la societat catalana en els darrers cent anys podria fer pensar que la predicció de Berger es troba en curs d'acomplir-se. No és que el nombre d'explotacions agràries s'hagi reduït extraordinàriament, sinó que l'economia de les antigues àrees rurals ha passat de basar-se en les activitat agrícoles predominantment a ser dominada pels serveis. Les formes de vida i de relació social dels qui hi viuen, permanentment o temporalment, s'han diversificat i s'assemblen cada vegada més a les de les àrees urbanes tradicionals. Els seus nivells mitjans de renda i de serveis són comprables i, a vegades, superiors als dels nuclis urbans més densos. Tot plegat fa que el territori rural resulti cada vegada més difícil de delimitar, si no és a través d'indicadors en certa forma banals, com la densitat de població i la presència d'espais oberts. Tant és així, que s'ha pogut afirmar que les formes contemporànies d'ocupació i ús de l'espai han deixat obsoleta la vella diferenciació entre territoris urbans i rurals.

Aquests fets són prou per fer-se qüestionar la continuïtat de molts aspectes de la cultura pagesa, inclòs, certament, el de l'habitatge. Però el tret sens dubte més rellevant i decisiu és la reducció extraordinària del nombre dels qui poden anomenar-se encara pagesos. Segons l'estadística europea i catalana, els pagesos representen a Catalunya tot just al voltant de l'1% dels ocupats (amb la circumstància afegida que part important dels mateixos pagesos són o bé assalariats o bé d'edat avançada).³¹ Aquella classe, definida pel seu vincle amb la terra, que

29 Berger va començar a escriure *Into their Labours* l'any 1974 i hi treballà una dècada i mitja. Els tres títols que la componen són: *PigEarth* (1979), *Once in Europe* (1987), *Lila and Flag* (1990).

30 John BERGER (1979). *PigEarth*. Nova York: Vintage, 1992 (p. XI).

31 Per Eurostat, segons l'*European Union Survey on Income and Living Conditions*, el percentatge de població ocupada que correspon a la condició socioeconòmica pagesa a Catalunya era del 0,73% l'any 2011 (vegeu Sebastià SARASA, "Estratificació i classes socials". *Crisi econòmica, creixement de les desigualtats i transformacions socials. Informe general. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2011*. Barcelona: IERMB, 2014 (p. 135). Per la seva banda, l'Idescat xifra el nombre total d'ocupats agraris en 45.000 l'any 2014, amb una acusada disminució en els darrers anys; el seu pes sobre el total d'ocupats és del 1,48%, la diferència és segurament atribuïble a variacions en els criteris de classificació dels sectors (vegeu Idescat: <<http://www.idescat.cat/economia/inec?tc=3&id=5703>>).

havia estat del tot majoritària al llarg de tota la història del país, ha esdevingut ara una minoria extremadament exigua, gairebé residual. No és estrany, doncs, que l'habitatge que el caracteritzava desaparegui o canviï de caràcter.

Hem vist com, en el passat, la reivindicació de la societat i la cultura pagesa ha estat plantejada en ocasions en oposició a les transformacions socials contemporànies i ha implicat una certa idealització del que la vida a pagès ha representat al llarg de la història. Tot i que les contradiccions i els perills socials i ambientals que ha suposat i suposa el desenvolupament del capitalisme —a Catalunya i arreu— són cada dia més evidents, aquesta és, segurament, una via eixorca, tant des del punt de vista científic com polític. La mitificació del passat, a més, porta aparellat l'oblit del que la vida pagesa ha representat al llarg de la història per la immensa majoria dels qui l'han viscuda, una existència plena de privacions, d'explotació, d'inseguretat, de temences i de manca d'alternatives.

Tanmateix, ni com a estudiosos ni com a ciutadans no podem condemnar a l'oblit allò que la societat pagesa ha representat, perquè això significaria renunciar una part substantiva del procés que ens ha fet com som i ens inhabilitaria en bona mesura per cercar alternatives a allò que volem ser. Els artistes tenen la capacitat d'expressar amb poques paraules evocadores allò que a la resta ens costa llargues parafrasis maldestres. Tornem, doncs, a Berger:

Liquidar l'experiència pagesa com quelcom que pertany al passat i és irrellevant per a la vida moderna; imaginar que milers d'anys de cultura camperola no deixen una herència per al futur, simplement perquè aquesta gairebé mai ha pres la forma d'objectes perdurables; seguir mantenint com s'ha mantingut durant segles que l'experiència pagesa és marginal per a la civilització; tot plegat és negar el valor de massa història i de massa vides. No es pot traçar una línia en la història d'aquesta manera, com si es passés ratlla a un compte saldat.³²

L'estudi de la masia i de l'habitatge rural en el seu conjunt ha de ser un element cabdal en el refús de relegar a l'oblit allò que ha estat la cultura pagesa a Catalunya i en l'esforç de projectar cap al futur els aspectes més positius del seu llegat.

Referències bibliogràfiques

ALBERICH, Joan (2007). *La vinculació territorial de la població a Catalunya. Una aproximació a partir del cens de 2001*.

32 John Berger. Op. cit. (p. XXV-XXVI).

Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.

ALDOMÀ, Ignasi (dir.) (2009). *Atles de la nova ruralitat*. Lleida: Fundació del Món Rural (266 p.).

— (2015). *Atles de la nova ruralitat. L'actualitat del món rural. Els anys de la gran crisi a la Catalunya rural (2008-2015)*. Lleida: Fundació del Món Rural (106 p.).

ALOMAR, Gabriel (1907). "Regió, nació, ciutat". *El Poble Català*, 1907. Reproduït a Gabriel ALOMAR. *Obra completa*.

BELTRAN, Oriol; ESTRADA, Ferran; ROIGÉ, Xavier (2011). "Costums i usos". RIPOLL, Ramon (ed.). *La casa al Pirineu. Evolució, arquitectura i restauració*. Figueres: Brau Edicions (p. 52-81).

FONT, Josep; Montserrat SOLÀ (eds.) (2010). *La vida a pagès. El món perdut de les masies i les possessions de Catalunya i les Balears. L'Estudi de la Masia Catalana*. Barcelona: La Magrana.

GAZIEL [Agustí Calvet] (1923). "Les viles espirituals". *Obres completes*. Barcelona: Selecta, 1970 (p. 1531-1539).

GLANADELL, Francesc et al. (1931). *El problema comarcal de Catalunya*. Edició a cura de Vicenç Biete i Jesús Burgueño. Estudi introductor de Jesús Burgueño. Barcelona: Casa del Vallès. (Reeditat per la Societat Catalana de Geografia, 2005).

GRAU, Ramon (1997). "Barcelona i l'espai català. Un apunt sobre les grans línies de pensament territorial a Catalunya". Joan ROCA (ed.). *La formació del cinturó industrial de Barcelona*. Barcelona: Institut de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona (p. 3-10).

INSTITUT D'ESTADÍSTICA DE CATALUNYA (2009). *Els canvis en les explotacions agràries catalanes (1999-2007)*. Barcelona: Idescat (8 p.).

LLUCH, Enric (1964). "El primer volum de la Geografia de Catalunya. I. Els aspectes físics". *Serra d'Or*, gener 1964 (p. 23-25).

LÓPEZ, Joan (2010). *La triple redistribució territorial de la població a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Territorials (Làmines d'Informació Territorial 5, en línia).

NEL·LO, Oriol (2004). "¿Cambio de siglo, cambio de ciclo? Las grandes ciudades españolas en el umbral del siglo XXI". *Ciudad y territorio. Estudios territoriales*, XXXVI, 141-142, tardor-hivern 2004 (p. 523-542).

— (2013). "Barcelona y Cataluña: las raíces del debate sobre el policentrismo del sistema urbanocatalán". *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, volum XLV, núm. 176 (p. 317-331).

— (2013). "La Catalunya-ciutat i la Nació-xarxa". *L'Avenç*, 388, març 2013 (p. 8).

Nomenclátor que comprende las poblaciones... de España (1860). Edició i estudi introductor a cura de Jesús Burgueño. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, 2014 (190 p.).

ORS, Eugeni d' (1906). "Urbanitat". *La Veu de Catalunya*, 10 de maig de 1906. Reproduït a Eugeni d'ORS. *Glosari*. Barcelona: Edicions 62, 1982 (p. 25-26).

PRATS, Llorenç (1982). "Els precedents dels estudis etnològics a Catalunya. Folklore i Etnografia (1853-1959)". *Ciència. Revista Catalana de Ciència i Tecnologia*, volum II, 15 (p. 15-27).

PUIGVERT, Joaquim M. (1998). "L'elaboració del discurs pairalista a la Catalunya contemporània. La contribució dels arquitectes i estudiosos de la masia (1908-1936)". *Estudis d'Història Agrària*, 12 (p. 77-108).

SARASA, Sebastià. "Estratificació i classes socials". *Crisi econòmica, creixement de les desigualtats i transformacions socials. Informe general. Enquesta de condicions de vida i hàbits de la població de Catalunya, 2011*. Barcelona: IERMB, 2014 (p. 128-197).

VANDELLÓS, Josep Anton (1935). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Edicions 62, 1985 (219 p.).

VILA, Pau (1930). "L'Atlas pluviomètric de Catalunya". *La Publicitat*, 30 d'octubre 1930. Reproduït a Pau VILA. *Selecció d'escrits de Geografia*. Barcelona: Curial, 1978 (volum III, "La Geografia i els seus homes", p. 37-40).

— (1938). "El poblament de Catalunya. El problema geogràfic de l'aigua". Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (19 p. i un mapa). Reproduït a Pau VILA. *Selecció d'escrits de Geografia*. Barcelona: Curial, 1978 (volum III, "Aspectes geogràfics de Catalunya", p. 317-332).

VIOLANT, Ramón (1949). *El Pirineo español. Vida, usos, costumbres, creencias y tradiciones de una cultura milenaria que desaparece*. Barcelona: Alta Fulla (675 p.).